

Vlaanderen
is erfgoed

Beschermingsdossier

Hoeve Pilgrimshof in Heuvelland (Wijtschate)

Monument

Agentschap
Onroerend
Erfgoed

Beschermingsdossier:

Hoeve Pilgrimshof, Heuvelland (Wijtschate), Pont Malletstraat 1 –
monument

INHOUDELIJK DOSSIER

Dossiernummer: 4.001/33039/117.1

Vincent Debonne

22/03/2019

INHOUDSTAFEL

1.	Beschrijvend gedeelte	4
1.1.	Situering	4
1.2.	Historisch overzicht	4
1.3.	Beschrijving met inbegrip van de erfgoedelementen en erfgoedkenmerken.....	7
1.4.	Fysieke toestand van het onroerend goed	11
2.	Evaluerend gedeelte	11
2.1.	Evaluatie van de erfgoedwaarden	11
2.2.	Motivering van het type bescherming.....	13
2.3.	Motivering van de afbakening van de bescherming	13
2.4.	Juridische toestand.....	13
2.4.1.	Onroerend Erfgoed	13
2.4.2.	Ruimtelijke ordening.....	13
2.4.3.	Landbouw en Visserij.....	13
2.4.4.	Water	14
3.	Beheersvisie	14
3.1.	Beheersdoelstellingen voor het beschermd onroerend goed	14
3.2.	Bijzondere voorschriften voor het beschermd onroerend goed.....	14
3.3.	Toelatingsplichtige handelingen voor het beschermd onroerend goed.....	14
4.	Bronnen	15
5.	Bijlagen bij het inhoudelijk dossier	16
5.1.	Omgevingsplan	16
5.2.	Fotobijlage	16
5.3.	Documentatie	16
5.4.	Criterionota	16
5.5.	Historische nota	16

1. BESCHRIJVEND GEDEELTE

De hoeve behoort tot het thematisch beschermingspakket over wederopbouwarchitectuur, meer bepaald wederopbouwhoeves in de Verwoeste Gewesten van West-Vlaanderen. Het thematisch beschermingspakket van de wederopbouwhoeves in West-Vlaanderen wordt toegelicht in een criterianota (bijlage 5.3). De historische context van de wederopbouwhoeves in West-Vlaanderen wordt geduid in een historische nota (bijlage 5.4).

De hoeve is geen actief landbouwbedrijf meer. De schuur en de stalvleugel worden gebruikt om landbouwvoertuigen en landbouwwerktuigen in onder te brengen.

1.1. Situering

De hoeve Pilgrimshof ligt in het oosten van Wijtschate (Heuvelland), 4,5 km verwijderd van de dorpskern en slechts op 0,5 km van de grens met Houthem, deelgemeente van Komen-Waasten (Wallonië). De hoeve ligt op de overgang van de leemstreek en de zandleemstreek.

Het Pilgrimshof werd gebouwd in de jaren 1920. Zij vervangt de vooroorlogse hoeve die zich bevond in de weide achter de huidige hoeve.

1.2. Historisch overzicht

De hoeve vóór de Eerste Wereldoorlog

De hoeve Pilgrimshof ligt tussen de dorpskernen van Wijtschate, Hollebeke en Houthem. Wijtschate wordt al in de tiende eeuw voor het eerst vermeld (961)¹. Houthem (1102) en Hollebeke (1185) verschijnen in de 12de eeuw in de geschreven bronnen². De ontginning van het (zand)leemgebied in deze dorpen klimt minstens op tot de hoge en late middeleeuwen, zoals blijkt uit het voorkomen van verschillende hoeves met walgracht³. Naast de eertijds omwalde hoeve Pilgrimshof waren er voor de Eerste Wereldoorlog nog twee andere omwalde hoeves aan de Pont Malletstraat, de hoeve Patyntje (Pont Malletstraat 3) en de hoeve Goumaert bij de grens met Neerwaasten (Komenstraat 131)⁴. In de aangrenzende Waalse gemeenten Neerwaasten en Houthem zijn eveneens tientallen hoeves met walgracht gekend⁵. De aanwezigheid van een walgracht duidt de middeleeuwse voorganger van het Pilgrimshof aan als een welvarende hoeve waarvan de bewoner een meer dan gemiddelde sociale status bezat.

De Ferrariskaart (1771-1778) toont de ligging van de vooroorlogse hoeve, ongeveer 100 m ten noorden van de Pont Malletstraat (**bijlage 5.3., foto 1**). De gesloten configuratie van vier gebouwen in een vierkantopstelling is hier reeds weergegeven, maar de walgracht is niet afgebeeld. Mogelijk was de familie Leterme, de huidige pachter van het Pilgrimshof, toen al pachter van de hoeve⁶.

Het primitief kadaster (1830-1834) is de eerste precieze weergave van 'Pillegrems hofstede' (**bijlage 5.3., foto 2**), op dat moment eigendom van markies de Lede, een edelman uit Brussel⁷. Vanaf de oostelijke knik van de Pont Malletstraat leidt een brede oprit naar het erf. Voor de zuidvleugel van de hoeve, aan de rechterzijde van de oprit, ligt een poel. Het is onduidelijk of dit een overblijfsel is van de toen al gedeeltelijk gedempte walgracht van de hoeve. De hoevegebouwen zijn in een vierkant geschikt rond een binnenkoer. De zuid- en oostvleugel vormen één volume. De west- en noordvleugel zijn

¹ <https://inventaris.onroerendergoed.be/erfgoedobjecten/135407>

² <https://inventaris.onroerendergoed.be/erfgoedobjecten/121279>

³ Verhaeghe 1981.

⁴ Geen van deze hoeven is opgenomen in de inventaris van het bouwkundig erfgoed.

⁵ Bourgeois 1988.

⁶ De familie Leterme is al "sinds eeuwen" pachter van de hoeve (mondelijke mededeling van dhr. Leterme, huidige pachter).

⁷ Brugge, archief van het kadaster, kadastrale legger van Wijtschate, art. 186.

afzonderlijke gebouwen. Het overgebleven deel van de walgracht omsluit de noordvleugel en een deel van de westvleugel. Op de Atlas der Buurtwegen (ca. 1850), de Vandermaelenkaart (ca. 1850) en de Poppkaart (1842-1880) is de situatie ongewijzigd (**bijlage 5.3., foto 3, 4, 5**).

In 1896 werd de noordvleugel van de hoeve uitgebreid met een oostelijke vleugel, wat leidde tot de demping van de oostelijke bocht van de walgracht⁸. De hoeve was intussen, in 1865, in het bezit gekomen van de adellijke Franse familie Moullart de Vilmarest. De familie, met wortels in Ardres (Pas-de-Calais), is tot op heden eigenaar van de hoeve⁹.

Een uitbreiding in 1910 maakte van de hoeve een nagenoeg volledig gesloten vierkanthoeve¹⁰. De westvleugel werd verlengd naar het noorden en aan de oostzijde verbonden met het groter uitgebouwde woonhuis van de hoeve. Deze verbinding tussen de westvleugel en het woonhuis was een poortdoorgang naar de binnenkoer van de hoeve. Op de binnenkoer werd een klein gebouw opgetrokken (overdekte mestvaalt of duiventil?). De toestand na de verbouwing van 1910 is afgebeeld op twee foto's, genomen tijdens de Eerste Wereldoorlog (**bijlage 5.3., foto's 6 en 7**)¹¹. De intacte hoevegebouwen laten toe om de foto's te dateren in 1914-1916. Beide foto's tonen de hoeve vanuit het zuiden, van op de Pont Malletstraat. Het ruime woonhuis telt twee bouwlagen met zeven vensteropeningen per verdieping. De eenlaagse westvleugel van de hoeve is uitgebouwd in L-vorm. Tussen het woonhuis en de westvleugel bevindt zich het poortvolume met de doorgang naar de binnenkoer. Aan de straatzijde, bij de oprit naar de hoeve, staan een boom en een kapel. De kapel staat op de mutatieschets van 1910 aangeduid met een zwarte stip. De gesloten vierkantsopstelling van 1910 werd aangehouden bij de bouw van de naoorlogse hoeve. Ook die wordt gekenmerkt door een ruim woonhuis aan de zuidzijde en een poortvolume tussen het huis en de westvleugel van de hoeve.

De hoeve tijdens de Eerste Wereldoorlog

Tijdens de eerste slag om Ieper (19 oktober tot 22 november 1914) lag de hoeve 5,5 km ten oosten van de frontlinie, in bezet gebied. Tijdens de tweede slag om Ieper (17 april tot 25 mei 1915) bleef de frontlijn ter hoogte van Wijtschate stabiel. Luchtfoto's uit 1915 en 1916 tonen een intacte hoeve (**bijlage 5.3., foto's 8 en 9**). De landbouwpercelen zijn herkenbaar maar tonen de sporen van de militaire logistiek die het Duitse leger had uitgebouwd achter het front. In de omgeving van de hoeve bevinden zich smalspoorlijnen en paardenpistes. Enkele bomkraters wijzen op de reikwijdte van de vijandelijke artillerie. De intacte toestand van de hoeve in de oorlogsjaren 1914-1916 is vastgelegd op één van de eerder vermelde foto's (**bijlage 5.3., foto 7**). Aan de boom bij de ingang van de oprit naar de hoeve is een Duitse richtingwijzer naar Hollebeke bevestigd. Tegen het woonhuis is een houten hok aangebouwd. Uiterst links op de foto, op de plaats van de huidige hoeve, staat een loods. Voor de kapel draagt een bord het opschrift "K.W.II".

Tijdens die eerste oorlogsjaren werd het Pilgrimshof door de Duitse troepen gebruikt als rust- en verzamelplaats¹². De hoeve wordt daarom als "Pillegrams Ferme" vaak vermeld in oorlogsliteratuur¹³.

De mijnenexplosie op 7 juni 1917 leidde in Wijtschate het Britse offensief in dat de oorlogsgeschiedenis is ingegaan als de derde slag om Ieper (31 juli tot 10 november 1917). De Britse troepen boekten een grote oostelijke terreinwinst. Het Pilgrimshof, dat tot dan geen grote artillerieschade had gekend, lag nu in de vuurlinie. Britse luchtfoto's uit december 1917 en januari 1918 tonen een met bominslagen bezaaid landschap en een tot

⁸ Brugge, archief van het kadaster, 207, 1896, schets 9.

⁹ Brugge, archief van het kadaster, kadastrale legger van Wijtschate, art. 901.

¹⁰ Brugge, archief van het kadaster, 207, 1910, schets 10.

¹¹ Beide foto's worden bewaard in het privaat archief van de familie Leterme (Wijtschate).

¹² Mededeling per email door Guy Mahieu (Zaventem). Papieren afdruk van de email in het privaat archief van de familie Leterme (Wijtschate).

¹³ <http://www.hitlerpages.com/pagina32.html>

puin herleide hoeve (**bijlage 5.3., foto's 10 en 11**). Ook de militaire kaarten laten zien hoe vanaf 1917 het Pilgrimshof middenin het oorlogsgebeuren lag. Ten noorden van de hoeve liep een Duitse stelling¹⁴. Die is op een luchtfoto van 5 december 1917 herkenbaar als drie parallelle lijnen met een bochtig verloop (**bijlage 5.3., foto's 10 en 12**). Een andere stelling, bij de Britse troepen gekend als "Otira" en "Omelette", liep ten westen van de hoeve, bijna evenwijdig met de Neerwaastenstraat. Hier bouwden de Duitse troepen in de winter van 1917-1918 verschillende bunkers, waarvan er twee zijn bewaard gebleven¹⁵. In de lente van 1918 lanceerde het Duitse leger een offensief, operatie 'Georgette', om Ieper in te nemen en de Britse troepen terug te dringen naar de Noordzeekust. Wat toen nog restte van het Pilgrimshof lag middenin het oorlogsgeweld van de Leieslag (7 april tot 29 april 1918). Het Duitse offensief werd vroegtijdig gestaakt zonder het beoogde doel te hebben bereikt.

De wederopbouw van de hoeve

Volgens de overlevering werd na de oorlog de plaats van de hoeve herkend dankzij de vondst van het kruis van de vroegere kapel. In de eerste jaren na de oorlog betrok het landbouwersgezin Leterme, reeds voor WO I pachter van het Pilgrimshof, een noodwoning (**bijlage 5.3., foto 13**)¹⁶. In de loop van de jaren 1920 werd de huidige hoeve gebouwd aan de straatzijde, tussen de oprit naar de vooroorlogse hoeve en de westelijke knik van de S-bocht van de Pont Malletstraat (**bijlage 5.3., foto 14**). De heropgebouwde hoeve werd kadastraal geregistreerd in 1929¹⁷. Het is echter niet uitgesloten dat een toestand die op dat moment al enkele jaren bestond, pas in dat jaar werd ingetekend. Uit de mutatieschets van 1929 blijkt dat de poel naast de oprit van de vooroorlogse hoeve en de walgracht toen nog bewaard waren.

Het ontwerp van de nieuwe hoeve herhaalt de opstelling en de bouwvolumes van de vooroorlogse hoeve: vier vleugels geschikt rond een binnenkoer, aan de zuidzijde een groot woonhuis van twee bouwlagen en een poortvolume tussen het woonhuis en de westvleugel. De architect van het heropgebouwde Pilgrimshof is onbekend¹⁸. De toenmalige pachter van de hoeve, Louis Leterme, had vlakbij een eigen hoeve in bezit (Houthemstraat 53, 300 m ten zuidwesten van het Pilgrimshof). Deze werd heropgebouwd naar een ontwerp van de Brusselse architect Henri Van Montfort (1882-1976)¹⁹. Mogelijk is dit ook de architect van het heropgebouwde Pilgrimshof. Van Montfort geldt als een belangrijk architect in het interbellum en na de Tweede Wereldoorlog²⁰. Aanvankelijk eclectisch geïnspireerd, evolueerde Van Montfort naar een meer functionalistische benadering en werd hij een uitgesproken voorstander van de modernisering van de architectuur. Als architect is hij vooral bekend van woonwijken uit het interbellum in Vorst en Brussel, zoals de Cité du Miroir (1937-1939)²¹. Tijdens de wederopbouw was hij architect van huizen en hoeves in Wijtschate²².

De hoeve na de wederopbouw

¹⁴ Meesen (Messines) Nord 1:10000, 25/4/1917 (kaart geraadpleegd op: Western Front Association 2010).

¹⁵ Beide bunkers zijn opgenomen in de inventaris van het bouwkundig erfgoed:

<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/213374> en

<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/213375>

¹⁶ De familie Leterme is tot op heden pachter van het Pilgrimshof.

¹⁷ Brugge, archief van het kadaster, 207, 1929, schets 166.

¹⁸ In het archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten (Brussel, Rijksarchief) is geen dossier aanwezig van het Pilgrimshof.

¹⁹ Plannen bewaard in privaat archief van de familie Leterme (Wijtschate). Van deze hoeve is er geen dossier in het Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten (Notebaert, Neumann & Vanden Eynde 1995).

²⁰ Mihail 2003; Nevejans 2011.

²¹ http://www.irismonument.be/nl.Brussel_Vijfhoek.Blaesstraat.67.html

²² Notebaert, Neumann & Vanden Eynde 1995, 133-145.

De kadastrale legger van Wijtschate maakt in 1940 melding van "gedeeltelijke vernieling (oorlog 1940)"²³. De oorlogsschade houdt verband met het beleg van Rijsel (28 tot 31 mei 1940), waarbij de Duitse opmars in het Belgisch-Franse grensgebied werd vertraagd door het verzet van Belgische troepen aan de Leie in de streek van Kortrijk (Leieslag, 24 tot 28 mei 1940) en door Franse troepen rond Rijsel. Het Pilgrimshof, in vogelvlucht 15 km verwijderd van Rijsel, bevond zich toen vlakbij het oorlogsgebeuren en huisvestte Britse militairen²⁴. De vertraging van de Duitse opmars rond Kortrijk en Rijsel maakte de evacuatie mogelijk van de Britse troepen in Duinkerke (21 mei tot 4 juni 1940). Een foto, genomen kort na de beschietingen van eind mei 1940, toont de beschadigde oost- en noordvleugel van de hoeve (**bijlage 5.3., foto 15**)²⁵. Het noordelijke deel van de oostvleugel was getroffen: het dak was deels vernield en twee dakkapellen waren vernietigd. In de voorgevel van het woonhuis herinneren talrijke kogelinslagen nog steeds aan de beschietingen van 1940. Sinds het herstel van de oorlogsschade bezit de oostvleugel slechts één dakkapel. De dakrand met modillons aan de binnenkoer werd evenmin heropgebouwd. De schuur aan de westzijde van het erf werd kort na 1940 verhoogd, een ingreep die nog duidelijk waarneembaar is in de bouwnaden aan de zuidelijke topgevel en de westelijke langsgevel. Aan de binnenzijde van de schuur werd de dakkap aangepast en werden trekstangen toegevoegd.

Na de Tweede Wereldoorlog ondergingen de gebouwen van het Pilgrimshof slechts kleine veranderingen, zoals het aanbrengen van bredere vensteropeningen in de westvleugel en in het woonhuis en het vernieuwen van enkele poorten en luiken. De loods naast de oostvleugel werd gebouwd in 1993²⁶. De poel en de walgracht achter de huidige hoeve werden gedempt tussen 1957 en 1993²⁷. De poel die zich vandaag in de weide achter de hoeve bevindt, is geen overblijfsel van de vooroorlogse hoeve maar is van recente datum.

1.3. Beschrijving met inbegrip van de erfgoedelementen en erfgoedkenmerken

Het Pilgrimshof is gelegen in een open akkerlandschap, op een verhevenheid van 35 m hoogte. Vanuit de hoeve is er een weids uitzicht, onder meer in zuidelijke richting naar de Leievallei. De torens van de Leiestadjes Komen en Waasten zijn duidelijk zichtbaar en bij helder weer is de Rijselse agglomeratie herkenbaar.

De hoeve bevindt zich aan een haakse S-bocht van de Pont Malletstraat, de weg van Hollebeke (Teper) in het noorden naar Neerwaasten (Komen-Waasten) in het zuiden. De straat is vernoemd naar het grensgehucht in Neerwaasten.

De gebouwen zijn in een vierkant opgesteld rond de binnenkoer: aan de straatzijde, in het zuiden, het woonhuis; aan de oostkant de stalvleugel met aan de noordzijde een lager volume dat vroeger fungeerde als mestvaalt; aan de noordzijde een gebouw waarin de paardenstallen waren ondergebracht; aan de westzijde de schuur met aan de noordzijde het wagenhuis. Een poortgebouw met doorrit vormt de verbinding tussen de schuur en het woonhuis. De aanbouw aan de noordzijde van de schuur is een latere toevoeging zonder erfgoedwaarde. Ook de loods naast de oostelijke stalvleugel is een latere toevoeging zonder erfgoedwaarde.

De hoevegebouwen uit de jaren 1920 zijn gebouwd in orangerode baksteen, in kruisverband. Behalve de mestvaalt, die wordt overdekt door een afgewolfd zadeldak, hebben alle gebouwen van de hoeve een zadeldak. De daken zijn bedekt met gegolfde pannen, behalve het dak van de schuur, dat later aangebrachte golfplaten draagt. De

²³ Brugge, archief van het kadaster, kadastrale legger van Wijtschate, art. 901

²⁴ Mondelinge mededeling van dhr. Leterme, huidige pachter.

²⁵ Foto bewaard in het privaat archief van de huidige pachter van de hoeve

²⁶ Brugge, archief van het kadaster, 207, 1993, schets 25.

²⁷ Brugge, archief van het kadaster, 207, 1957, schets 40; Brugge, archief van het kadaster, 207, 1993, schets 25.

geschilderde witte band op de buitenmuren van het woonhuis, de oostelijke stalvleugel en de noordvleugel is niet oorspronkelijk maar door de huidige pachter aangebracht in de jaren 1950. Centraal op de binnenkoer staat een rond plantenperk, een latere toevoeging zonder erfgoedwaarde. Voor de centrale poort van de schuur bestaat de verharding van de binnenkoer uit hergebruikte abristenen.

Op de plaats van de weide achter de hoeve, in noordoostelijke richting, lag de vooroorlogse hoeve. Het terrein van de vooroorlogse hoeve is na de Eerste Wereldoorlog nooit in gebruik genomen voor akkerbouw, omwille van de bouwresten net onder het maaiveld²⁸.

Het woonhuis

Het twee bouwlagen hoge dubbelhuis is opgetrokken evenwijdig met de Pont Malletstraat. Op het zadeldak staan drie schoorstenen. De drie vrijstaande gevels van het woonhuis worden gekenmerkt door een plint van uitspringende baksteenlagen. Tegen de oostelijke dwarsgevel is een achterkeuken met lessenaarsdak aangebouwd. Het is een deel van de oorspronkelijke aanleg van de hoeve uit de jaren 1920. De segmentboogvormige deur- en vensteropeningen hebben alle een overspannende strekkenlaag. De dorpels zijn uitgevoerd in blauwe hardsteen. De deur van de achterkeuken heeft een vast bovenlicht.

De voorgevel van het woonhuis bevat zes doorbrekingen per bouwlaag: vijf vensters en een deuropening op de gelijkvloerse verdieping, en zes vensters in de eerste verdieping. Door deze indeling met zes doorbrekingen per bouwlaag staat de voordeur uit de centrale as van het woonhuis. De voordeur is gevat in een naderhand wit geschilderd risaliet met een hoofdgestel van drie uitkragende baksteenlagen.

In de achtergevel tekent zich de indeling van het woonhuis af. Aan de rechterzijde wijzen de drie kelderopeningen en de drie hoog geplaatste vensters op de aanwezigheid van een kelder en een opkamer. Het smalle venster naast de achterdeur verlicht het trappenhuis. De twee vensters van de keuken, aan de linkerzijde van de achterdeur, zijn thans verenigd in één enkel breed venster. De tweede bouwlaag bevat, zoals aan de straatzijde, zes vensters.

De vensterluiken zijn verdwenen, maar de hengseluimen en sluitertjes zijn bewaard. De dakgoten en het buitenschrijnwerk is vernieuwd. In de achterkeuken is het oorspronkelijk buitenschrijnwerk bewaard.

De oorspronkelijke indeling van het woonhuis is bewaard gebleven. Op de gelijkvloerse verdieping zijn de vertrekken geschikt rond de dwarse gang die is aangelegd in de vierde travee. De keuken bevindt zich in de noordoosthoek en is bereikbaar vanuit de achterkeuken en de gang. Aan de straatzijde bevinden zich twee vertrekken: aan de oostzijde van de gang een klein salon en de grote representatieve kamer aan de overzijde. De neogotische aankleding van de schouw tegen de westmuur is geen oorspronkelijk interieurelement maar een toevoeging in kunststeen van recente datum. Dit element heeft geen erfgoedwaarde. Tegenover de keuken, bereikbaar via een trap van vijf treden, ligt de opkamer. Dit vertrek diende als bureel naast de doorgang in het poortgebouw. Hier zijn meerdere oorspronkelijke interieurelementen bewaard: de zwart-witte tegelvloer, de houten deuren met bovenlichten en een haard met houten schouwmantel. De bakstenen keldertrap wordt afgesloten van de gang door een houten plankenwand, een oorspronkelijk onderdeel uit de jaren 1920. De kelder heeft een betonvloer, bakstenen wanden en een vlakke bakstenen overdekking.

De eerste verdieping van het woonhuis wordt bediend door de oorspronkelijke houten trap. Oorspronkelijke interieurelementen op de eerste verdieping zijn drie houten schouwmantels en deuren met bovenlichten. In enkele deuren is de oorspronkelijke indeling van het bovenlicht in zes glasvakken bewaard. In één vertrek is de oorspronkelijke witte bepleistering van de wanden nog zichtbaar. De muurlijst met rode sjabloonschildering met floraal motief is oorspronkelijk.

²⁸ Mondelinge mededeling van dhr. Leterme, huidige pachter.

De getelmerkte dakkap van het woonhuis is een gordingenkap op driehoekspanten. In het zoldervenster in de oostelijke dwarsgevel is het originele schrijnwerk en hang- en sluitwerk bewaard. Tegen de westelijke dwarsgevel, naast het poortgebouw, is een mechanisch aangedreven hijstoestel bevestigd. Dit is een oorspronkelijk onderdeel uit de jaren 1920. Op de zolder zijn meerdere gedemonteerde oorspronkelijke deuren van de hoeve bewaard.

De oostelijke stalvleugel

De oostelijke stalvleugel van de hoeve is een lang volume onder zadeldak met overstekende dakranden. Op het dak staat één schoorsteen. Aan de noordzijde staat de vroegere mestvaalt, een lager volume met een afgewolfd dak. De segmentboogvormige stalvensters, deuropeningen en laadopeningen worden overspannen door een strekkenlaag. De vensterbanken van de stalvensters zijn in baksteen.

De puntgevel aan de straatzijde bevat centraal een poortopening (met recente schuifdeur) en een deels gedichte laadopening. Op de vlechtingen van de geveltop zijn de hoefijzervormige trekankers bevestigd van de gordingen van de dakkap. De cementstrook tussen de vlechtingen en de dakpannen wijst op verdwenen aandaken. De langsgevel aan de binnenkoer bevat elf stalvensters en drie deuropeningen. Het brede venster met vlakke overspanning tussen de twee deuropeningen is een latere aanpassing. Tussen de venster- en deuropeningen zijn muurankers en keramische verluchtingsbuizen aangebracht. De enige bewaarde dakkapel bevat een laadopening en een puntgevel met vlechtingen en een hoefijzervormig trekanker. Ook van deze dakkapel is het aandakje verdwenen. Drie laadopeningen, waarvan één intussen is gedicht, duiden de plaats aan van de dakkapellen die verdwenen na de beschadiging in 1940. Ook de oorspronkelijke modillons van de dakrand zijn niet bewaard. De oostelijke langsgevel is grotendeels ongewijzigd. Eén dakkapel is verdwenen en enkele openingen zijn met baksteen gedicht, meer bepaald de laadopeningen van de bewaarde en de verdwenen dakkapel, een deuropening en de poortopening van de vroegere mestvaalt. De stalvleugel bevat nog enkele originele luiken en deuren: in het derde noordelijke stalvenster, in de deuropening onder de dakkapel, in de laadopening van de dakkapel en in de zuidelijke deuropening.

Het interieur van de stalvleugel is vandaag een open ruimte die wordt gebruikt als opslagplaats voor landbouwtoestellen. Vroeger bevatte deze ruimte stallen, een melkkot en, in het noorden (naast de mestvaalt) een tabaksast²⁹. Van de vroegere functies zijn bouwsporen in de muren zichtbaar. Binnenin de stalvleugel zijn naast baksteen ook andere materialen gebruikt: beton en metalen liggers voor de vlakke overdekking, metalen lateien boven de stalvensters en metalen draagbalken met I-profiel ter ondersteuning van de betonnen overdekking. Onder de draagbalken zijn enkele betonnen kolommen bewaard. De verdieping van de stalvleugel bevatte ooit kamers voor de inwonende arbeiders van de hoeve. Hieraan herinnert alleen nog de bepleistering op rinkelatten van de ruimte ter hoogte van de dakkapel. De vroegere hooizolder heeft een betonnen vloer. Het zadeldak van de stalvleugel wordt gedragen door een gordingenkap met driehoekspanten.

Een bakstenen muur, met doorgang onder getoogde overspanning, scheidt de vroegere mestvaalt van het stalgedeelte. Segmentboogvormige poorten bevinden zich aan de voorzijde en de achterzijde van de vroegere mestvaalt. De poort aan de achterzijde is opgevuld met baksteenmetselwerk. De schuifdeur van de poort aan de binnenkoer is van recente datum. De noordgevel van de vroegere mestvaalt wordt geleed door drie muurdammen. In het gebouw van de mestvaalt zijn de oorspronkelijke houten modillons van de dakrand bewaard gebleven.

De betonnen overdekking van de mestvaalt bewaart aan de onderzijde een metalen draagbalk met ringen. Hieraan werd vroeger de mestbak opgehangen om die uit te kippen in de mestput aan de overzijde, onder het noordelijke stalgebouw. In de oostelijke zijgevel van dit stalgebouw is een fragment van de metalen draagbalk bewaard boven de rechtse gedichte deuropening.

²⁹ Mondelinge mededeling van dhr. Leterme, huidige pachter.

De westvleugel (schuur en wagenhuis)

De westvleugel van de hoeve omvat twee delen, namelijk de schuur en, aansluitend aan de noordzijde, het wagenhuis. De lage aanbouw tegen het wagenhuis is een latere toevoeging zonder erfgoedwaarde. De met klimop overgroeide straatgevel van de schuur wordt geleed door twee schuin oplopende steunberen met bakstenen afzaten. Tussen de steunberen is een rondboognis uitgespaard met hierin een klein, niet oorspronkelijk Heilig Hartbeeld. Boven de nis zijn er drie verluchtingsspleten. In de geveltop bevindt zich een met baksteenkoppen afgeboorde oculus. De vlechtingen in de geveltop behoren tot het oorspronkelijke baksteenmetselwerk van de gevel uit de jaren 1920. Het baksteenmetselwerk bovenop de vlechtingen behoort tot de verhoging van de schuur na de oorlogsschade van 1940. In het metselwerk bevinden zich de hoekijzervormige trekankers van de kap van de schuur.

De hoeken van de straatgevel en de westelijke langsgevel van de schuur worden geschoord door schuin oplopende steunberen met bakstenen afzaten. Centraal in de langsgevel bevindt zich de gedichte poortopening. Bovenaan in het oorspronkelijke deel van de straatgevel zijn zes rechthoekige, met luiken afgesloten openingen aangebracht. Het baksteenmetselwerk boven deze openingen behoort tot de verhoging van de schuur uitgevoerd na 1940. Naast de gedichte poort stond tijdens de Tweede Wereldoorlog een kanonplatform. De locatie ervan tekent zich nog steeds af in het grasperk.

De langsgevel aan de binnenkoer heeft dezelfde uitvoering als de langsgevel aan de straatzijde. De poort van de centrale doorrit is hier nog in gebruik. De schuifdeuren zijn echter van datum. Voor de poort is de binnenkoer belegd met hergebruikte abristenen.

De schuur wordt overspannen door een kap met driehoekspanten en makelaars. De schoren van de spanten steunen op bakstenen muurpijlers met betonnen kraagstenen, aangebracht tijdens de verhoging van de schuur in de jaren 1940. De blokkelen van de spanten zijn verbonden met trekijzers die eveneens verbonden zijn met de makelaars. De bekleding van de wanden met betonstenen is een latere aanpassing. Het afgescheiden volume in de zuidoosthoek van de schuur maakt deel uit van het poortgebouw.

Het wagenhuis is aangebouwd tegen de noordgevel van de schuur. Het bestaat uit drie doorritten in de west- en oostgevel, gescheiden door baksteenpijlers. De doorgangen aan de straatzijde zijn gedicht. Aan de binnenkoer is één baksteenpijler verwijderd en is de linkse doorrit ingenomen door een autogarage. Het wagenhuis wordt van de schuur gescheiden door een bakstenen muur met ter hoogte van de zolder een brede en hoge rondboogopening. Het wagenhuis wordt overspannen door een driehoekspant met gordingen. De trek balken worden ondersteund door een later aangebrachte metalen draagbalk.

Het poortgebouw

De straatgevel van het poortgebouw omvat een poortopening met korfboog en twee vensteropeningen. Naast de poort herkent men het uitbraakspoor van een vroegere steunbeer, verwijderd om plaats te maken voor een schuifpoort. Deze is intussen vervangen door draaiende poortluiken. De poort aan de binnenkoer bewaart onderaan twee hardstenen schampstenen. De doorrit wordt overspannen door een samengestelde balklaag (kinderbalken op moerbalken). Aan de zijde van het woonhuis geeft een oorspronkelijke deur toegang tot het vroegere bureel. Naast de deur is er een vensteropening met oorspronkelijke vensterluiken. Tussen de deur en het venster is tegen de muur een hijstoestel bevestigd. Het stond in verbinding met het bewaarde hijstoestel op de zolder van het woonhuis. Aan de westzijde van de doorrit, onder een segmentboog, bevindt zich een tochtportaal met driehoekige aanleg. Hierin zijn twee oorspronkelijke deuren met verglaasde bovenlichten bewaard. De deuren bedienen twee gescheiden vertrekken, met oorspronkelijke zwart-witte tegelvloeren en balklagen. Het rechtse vertrek wordt verlicht door een stalvenster met oorspronkelijk schrijnwerk. In deze vertrekken,

eertijds gebruikt voor het karnen van melk, is een havercilinder bewaard. Op de verdieping is er een opslagruimte.

De noordelijke stalvleugel

Aan de noordzijde van de binnenkoer staan de vroegere paardenstallen. De gevel aan de binnenkoer bevat drie deuropeningen met schuifdeuren. De linkse deuropening is wellicht een latere aanpassing. Zichtbaar is hoe een poortopening nadien gedeeltelijk met baksteen werd opgevuld. Ter hoogte van de middelste deur bevinden zich twee gedichte stalvensters. De vier andere stalvensters zijn ongewijzigd gebleven, evenals de rechtse deuropening die wordt overspannen door een betonnen latei. Twee laadopeningen onder de dakrand wijzen op verdwenen dakkapellen, een gevolg van de oorlogsschade van 1940. In het baksteenmetselwerk van de voorgevel zijn trekankers aangebracht. De overstekende dakrand op houten modillons is oorspronkelijk.

De achtergevel van de noordelijke stalvleugel bevat gedichte stalvensters en trekankers. De westelijke dwarsgevel bevat onderaan een gedichte poortopening en twee stalvensters. Centraal bevindt zich een laadopening. In de top van de puntgevel is er een klein zoldervenster. De aandaken van deze gevel zijn verdwenen. Wel bewaard zijn de hoefijzervormige ankers van de gordingen van de dakkap.

De oostelijke dwarsgevel bevat onderaan drie gedichte deuropeningen met daarboven een centrale laadopening. Boven de strekkenlagen van de gedichte deuropeningen zijn in het baksteenmetselwerk keramische verluchtingsbuizen verwerkt. De twee trekankers staan in verbinding met de balkenlaag van de gelijkvloerse verdieping. Boven de rechtse deuropening is een stukje bewaard van de draagbalk waarlangs de opgehangen mestbakken naar de mestput werden geleid.

Binnenin de gelijkvloerse verdieping dateert de betonnen roostering boven de mestput uit de jaren 1970. De mestput is wel een oorspronkelijk onderdeel. De gelijkvloerse verdieping wordt overdekt door een betonnen plafond met metalen liggers, ondersteund door een metalen draagbalk die de ruimte overlans overspant. Een oorspronkelijke houten trap leidt naar de ruime zolder. Hier waren ooit kamers voor het personeel van de hoeve ingericht³⁰. De zolder wordt overdekt door driehoekspanten met gordingen.

1.4. Fysieke toestand van het onroerend goed

De fysieke toestand van het onroerend goed waarvoor dit beschermingsdossier wordt opgemaakt is vastgesteld tijdens plaatsbezoeken op 1 april 2016, 25 mei 2018 en 19 oktober 2018. De fysieke toestand is op dat moment fotografisch gedocumenteerd. Deze registratie is als bijlage bij het ministerieel besluit gevoegd en geeft een beeld van de toestand van het onroerend goed op het moment van de bescherming.

Behoudens verborgen gebreken is de hoeve in een goede bouwfysische toestand. Zichtbare gebreken zijn uitgesleten voegen in het baksteenmetselwerk en vochtschade aan de kapconstructie van de dakkapel in de oostelijke stalvleugel. Gezien hun directe blootstelling aan neerslag is er ook schade aan de bakstenen van de vensterbanken van de stalvensters en de schuin oplopende steunberen van de westelijke schuurvleugel.

2. EVALUEREND GEDEELTE

2.1. Evaluatie van de erfgoedwaarden

Als een wederopbouwhoeve van na de Eerste Wereldoorlog bezit de hoeve Pilgrimshof een **culturele waarde**. Gelegen aan de Duitse zijde van het front is de hoeve onlosmakelijk verbonden met het oorlogsgeweld van 1914-1918. Na de oorlog werd, zowel in België als

³⁰ Mondelinge mededeling dhr. Leterme, huidige pachter.

in Frankrijk, de verwoeste frontstreek opnieuw bewoond en in cultuur gebracht. De hoeve Pilgrimshof, na de oorlog heropgebouwd naast de vroegere hoevesite maar volgens de vooroorlogse configuratie, getuigt van de wil en de daadkracht van de bevolking om na de oorlog de verwoeste frontstreek opnieuw in cultuur te brengen.

Omwille van haar gelaagde geschiedenis, van de late middeleeuwen tot de Tweede Wereldoorlog, bezit de hoeve Pilgrimshof een **historische waarde**. De hoeve is een blijvende herinnering aan de wederopbouw van Wijtschate na de Eerste Wereldoorlog. Het vooroorlogse Pilgrimshof bevond zich aan de Duitse zijde van het front, waar de hoeve als "Pillegrams Ferme" naamsbekendheid verwierf als rust- en verzamelplaats voor Duitse soldaten. Het doorleven van de vooroorlogse naam van de hoeve, het Pilgrimshof, is een opmerkelijk voorbeeld van historische continuïteit, ook al werd de hoeve in de jaren 1920 heropgebouwd naast de vooroorlogse site. Van deze continuïteit getuigt ook de configuratie van de hoevegebouwen, die de opstelling van de vooroorlogse hoeve herhaalt. Het Pilgrimshof is een representatief voorbeeld van een wederopbouwhoeve in de frontzone van de Eerste Wereldoorlog in West-Vlaanderen.

De oorsprong van het Pilgrimshof als een boerderij met walgracht gaat terug tot de 13de of 14de eeuw. Bouwkundige resten van de vooroorlogse hoeve zijn wellicht nog bewaard in de weide achter de huidige hoeve.

Omwille van haar ligging had het Pilgrimshof ook in het begin van de Tweede Wereldoorlog een strategisch belang. In 1940 werd de hoeve, waar Britse soldaten gelegerd waren, beschadigd door het oprukkende Duitse leger. De gevolgen hiervan zijn nog steeds zichtbaar in de hoevegebouwen; Dat maakt het Pilgrimshof een uitzonderlijk voorbeeld van een hoeve in de Verwoeste Gewesten van West-Vlaanderen die niet één, maar twee keer werd getroffen door oorlogsgeweld.

Als een herkenbaar voorbeeld van een wederopbouwhoeve uit de jaren 1920 in de Verwoeste Gewesten van West-Vlaanderen bezit het Pilgrimshof een **architecturale waarde**. De hoeve werd wellicht gebouwd naar een ontwerp van Henri Van Montfort, een Brussels architect die een voorstander was van modernisering van de architectuur. Voor het Pilgrimshof opteerde Van Montfort voor regionalistisch geïnspireerde materialen en bouwvormen, zoals baksteenmetselwerk, dakranden op houten modillons, deur- en vensteropeningen met getoogde overspanningen en steunberen met bakstenen afzaten. Deze traditionele materialen en bouwvormen worden gecombineerd met eigentijdse materialen en technieken, zoals metalen lateien en betonnen overdekkingen in de stal- en schuurruimtes. De resten van bedrijfstechnische installaties (transportsysteem voor mestkarren, hijstoestellen) getuigen van de vernieuwing van het landbouwbedrijf in de wederopbouw van de Verwoeste Gewesten.

In de hoevegebouwen is het vroegere functioneren van het landbouwbedrijf nog steeds leesbaar. Resten van bedrijfstechnische installaties en de bewaarde configuratie en indeling van de gebouwen laten nog steeds zien hoe de hoeve functioneerde in de jaren 1920. Met name kan worden gewezen op het poortgebouw, waar de oorspronkelijke opzet, met bureel aan de ene zijde van de doorrit en ruimtes voor verwerking van landbouwproducten aan de andere zijde, nog bewaard is.

De architecturale waarde van het Pilgrimshof wordt ook in sterke mate bepaald door het gezamenlijke silhouet van de hoevegebouwen. De grote, imposante bouwvolumes, opgetrokken in kwaliteitsvolle oranje baksteen, verlenen aan het Pilgrimshof een grote ensemblewaarde. De monumentaliteit van het Pilgrimshof komt sterk tot uiting aan de straatzijde, waar de aaneensluitende gevels van de schuur, het poortgebouw en het woonhuis een representatieve gevelwand vormen.

De architecturale waarde van de hoeve wordt versterkt door bewaarde oorspronkelijke interieurelementen in het woonhuis en het poortgebouw, zoals deuren, schouwen, tegelvloeren, een venster en vensterluiken, en trappen.

Omwille van de prominente ligging in een open landschap bezit het Pilgrimshof een **ruimtelijk structurend waarde**. Deze waarde wordt bepaald door het gesloten geheel van grote bouwvolumes met gelijkaardige proporties, die aan de hoeve een coherent

architecturaal silhouet verlenen. Door de ligging in een open en golvend akker- en weidelandschap heeft het Pilgrimshof een sterke contextwaarde. Omwille van het bewaarde open karakter van de omgeving is het historische belang van de hoeve in twee wereldoorlogen nog steeds visueel vatbaar.

De aanwezigheid van de vooroorlogse hoevesite verleent aan het Pilgrimshof een **archeologische waarde**. De vooroorlogse hoeve bevond zich op de plaats van de weide achter de wederopbouwhoeve. Dit terrein is na de Eerste Wereldoorlog nooit gebruikt voor akkerbouw, omwille van de bouwresten van de vooroorlogse hoeve in de bodem. Door het gebruik van de verlaten site als weide en de geringe ingreep hiervan op de bodem zijn de grondvesten van de vernietigde hoeve mogelijk goed bewaard. De verlaten site heeft daarom een archeologisch onderzoekspotentieel. Via historische en archeologische methodes kan de kennis over de (bouw)geschiedenis van de hoeve voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog verder verfijnd worden.

2.2. Motivering van het type bescherming

De hoeve Pilgrimshof wordt beschermd als monument. Het Onroerenderfgoeddecreet definieert een monument als volgt: "een onroerend goed, werk van de mens of van de natuur of van beide samen met inbegrip van de cultuurgoederen die er integrerend deel van uitmaken, inzonderheid de bijhorende uitrusting en de decoratieve elementen van algemene belang wegens de erfgoedwaarde(n)."

Omwille van de bouwkundige aard van de onroerende goederen wordt de hoeve beschermd als monument. Een bescherming als monument biedt de beste garantie op de bewaring van de hier beschreven erfgoedwaarden.

2.3. Motivering van de afbakening van de bescherming

De afbakening van het beschermd onroerend goed is opgenomen op het plan dat als bijlage bij het ministerieel besluit is gevoegd. Alle kadastrale percelen gevat door de bescherming zijn opgenomen in artikel 1 van het ministerieel besluit.

De bescherming als monument omvat het perceel van de hoeve tot aan de recente loods. Die laatste valt buiten de afbakening van de bescherming. Tot de bescherming behoort ook de weide achter de hoeve. Hier bevond zich de vooroorlogse hoeve, waarvan muurresten wellicht nog bewaard zijn op geringe diepte onder het maaiveld.

2.4. Juridische toestand

2.4.1. Onroerend Erfgoed

Op het omgevingsplan in bijlage bij dit dossier zijn de beschermingen opgenomen die in de buurt liggen van het onroerend goed waar dit dossier over gaat.

In de onmiddellijke omgeving van de hoeve zijn er geen beschermde onroerende goederen, noch onroerende goederen die zijn opgenomen in de vastgestelde inventaris van het bouwkundig erfgoed.

2.4.2. Ruimtelijke ordening

De hoeve ligt in agrarisch gebied met ecologisch belang (Gewestplan: 5 Ieper - Poperinge, art. 4).

2.4.3. Landbouw en Visserij

De hoeve ligt in focusgebied nitraat (mestdecreet, 01/01/2018).

Op de kaart van de landbouwgebruikspercelen (ALV, 2017) is de hoeve aangeduid als landbouwinfrastructuur. De weide achter de hoeve is aangeduid als grasland, met lage potentiële bodemerrosie (bodemerrosiekaart 2018).

2.4.4. Water

Op de kaart van de Overstromingsgevoelige gebieden (2017) is de hoeve gelegen in mogelijk overstromingsgevoelig gebied. De hoeve staat op infiltratiegevoelige bodem. De weide achter de hoeve bevindt zich zowel op niet infiltratiegevoelige als infiltratiegevoelige bodem.

3. BEHEERSVISIE

3.1. Beheersdoelstellingen voor het beschermd onroerend goed

In het beschermingsbesluit zijn beheersdoelstellingen opgenomen. Je vindt die terug onder artikel 3 van het ministerieel besluit. De beheersdoelstellingen moeten de zakelijkrechthouders (eigenaars, erfpachthouders, opstalhouders en leasinggevers) en gebruikers op weg helpen om de erfgoedwaarden maximaal in stand te houden of te verbeteren. Ze hebben de optimale verwezenlijking van de erfgoedwaarden voor ogen. Ze geven richting aan of vormen een kader voor toekomstig beheer van het beschermd onroerend goed. Zakelijkrechthouders en gebruikers dienen rekening te houden met deze beheersdoelstellingen als ze werken wensen uit te voeren aan het beschermd goed. Ook de overheid houdt met deze doelstellingen rekening als ze over deze werken advies moet geven of als ze toelating moet geven voor die werken.

De beheersdoelstellingen spelen in op de erfgoedwaarden, erfgoedelementen en erfgoedkenmerken opgenomen in artikel 2 van het ministerieel besluit.

3.2. Bijzondere voorschriften voor het beschermd onroerend goed

Voor elk beschermd onroerend goed geldt het actief en passief behoudsbeginsel. Dit betekent dat de zakelijkrechthouders en gebruikers het beschermd goed in goede staat moeten houden door de nodige instandhoudings-, beveiligings-, beheers-, herstellings- en onderhoudswerken uit te voeren en dat het verboden is om een beschermd onroerend goed te ontsieren, te beschadigen, te vernielen of de erfgoedwaarden ervan aan te tasten. Het betekent ook dat een zakelijkrechthouder en gebruiker verplicht is het beschermd onroerend goed als een goed huisvader te beheren en het dus niet te verwaarlozen. Alle voorschriften voor de instandhouding en het onderhoud van het beschermd onroerend goed die van toepassing zijn op het beschermd goed zijn opgenomen in artikel 4 van het beschermingsbesluit.

In het Onroerenderfgoeddecreet en Onroerenderfgoedbesluit zijn een aantal algemene voorschriften voor de instandhouding en het onderhoud van beschermd onroerend erfgoed opgenomen, meer bepaald:

- het goed als een goede huisvader beheren en de nodige voorzorgsmaatregelen nemen tegen schade ten gevolge van brand, blikseminslag, diefstal, vandalisme, wind of water;
- de toestand van het goed regelmatig controleren;
- regulier onderhoud uitoefenen;
- onmiddellijk passende consolidatie- en beveiligingsmaatregelen nemen in geval van nood.

3.3. Toelatingsplichtige handelingen voor het beschermd onroerend goed

Voor sommige werken aan het beschermd onroerend goed moet een toelating worden gevraagd. Sommige werken kunnen namelijk een negatief effect hebben op de erfgoedwaarden. Voor alle werken die stedenbouwkundig vergunningsplichtig zijn, of

waarvoor een omgevingsvergunning, milieuvergunning of natuurvergunning nodig is, vraagt de vergunningverlenende overheid advies aan het agentschap Onroerend Erfgoed van de Vlaamse overheid.

Voor een aantal werken die niet vergunningsplichtig zijn, moeten de zakelijkrechthouders en gebruikers, voorafgaand aan de uitvoering van de werken, toelating vragen aan het agentschap Onroerend Erfgoed of aan de erkende onroerenderfgoedgemeente. Een overzicht van alle erkende onroerenderfgoedgemeenten is te vinden op www.onroerenderfgoed.be.

De werken waarvoor u toelating moet vragen zijn opgesomd in artikel 5 van het beschermingsbesluit.

4. BRONNEN

Onuitgegeven bronnen

Brugge, archief van het kadasterarchief:

- Kadastrale legger van Wijtschate, art. 186, 901.
- 207, mutatieschetsen van Wijtschate 207: 1896 (schets 9), 1910 (schets 10), 1929 (schets 166), 1957 (schets 40), 1993 (schets 25).

Western Front Association 2010: *Mapping the Front: German maps. Military mapping 1914-1918: Great War Trench Map DVD Collection*, The Western front Association in association with the Imperial War Museum:

- Meesen (Messines) Nord 1:10000, 25/4/1917

Wijtschate, privaat archief van de familie Leterme.

Archiefinventarissen

NOTEBAERT A., NEUMANN C. & VANDEN EYNDE W. 1995: *Inventaris van het archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, Algemeen Rijksarchief. Toegangen in beperkte oplage 270, Brussel.

Werken

BOURGEOIS J. 1988: Comines-Warneton. Sites fossoyés du bas moyen âge, in: *L'archéologie en Hainaut occidental (1983-1988). Catalogue de l'Exposition organisée à Comines du 17 septembre au 16 octobre 1988*, Amicale des archéologues du Hainaut occidental 4, 102-106.

MIHAIL B. 2003: Van Montfort, Henri, in: VAN LOO, Anne (dir.), *Repertorium van de architectuur in België, van 1830 tot heden*, Antwerpen, 578-579.

VERHAEGHE F. 1981: Moated sites in Flanders. Features and significance. In: HOEKSTRA T.J., JANSSEN H.L. & MOERMAN I.W.L. (reds.), *Liber Castellorum. 40 variaties op het thema kasteel*, Zutphen, 98-121.

Internetreferenties

NEVEJANS A. 2011: *Henri Van Montfort* [online], <https://www.odis.be/hercules/search2.php?searchMethod=simple&search=montfort>, (geraadpleegd 17 oktober 2018).

5. BIJLAGEN BIJ HET INHOUDELIJK DOSSIER

5.1. Omgevingsplan

5.2. Fotobijlage

De fotobijlage bij het ministerieel besluit bevat alle relevante foto's voor dit dossier. Er is geen afzonderlijke fotobijlage bij het dossier gevoegd.

5.3. Documentatie

De documentatie bij het inhoudelijk beschermingsdossier bevat bijkomend materiaal zoals kaarten, postkaarten, archieffoto's, bouwplannen, kadastermutaties, hoogtemodellen, e.d. dat het dossier verder onderbouwt of illustreert.

5.4. Criterianota

5.5. Historische nota